

Harezmşahlar ve Doğu Anadolu

Hasan Geyikoğlu*

Harezmşahların¹ atası Anuştegin, Türk asıllı bir memlûk olup Sultan Melikşah'ın tahtdarı idi. Anuştegin'in tahsisatı (yıllık geliri) Harezm² bölgesinin gelirlerinden verilmiştir. Daha sonraları Anuştegin'in oğlu ve torunları, Harezm bölgesinin idaresiyle görevlendirilmişlerdir. Bu münasebetle bunlara Harezmşah³ denilmiştir.

Sultan Sancar'ın ölümüyle Büyük Selçuklu Devleti yıkılmıştır (1157). Selçuklular'ın yıkılmasından sonra Harezm ve çevresindeki ülkelere Harezmşahlar hâkim olmuşlardır. Selçuklular'ın birer valisi durumundaki Anuştegin oğulları, devletin yıkılışından sonra bağımsız hale gelerek, Selçuklular'ın mirasçısı gibi bir politika izlemişlerdir. Zamanla güçlenen Harezmşahlar, doğuda Moğolistan'dan batıda İran'a kadar genişleşmişlerdir.

Harezmşahlar, İl-Arslan'dan (1156-1172) itibaren batıda nüfuz ve hâkimiyetlerini yayma hususunda ısrarlı olmuşlardır. O sıralarda Irak-ı Acem ve Azerbaycan, Irak Selçuklu Devleti'nin nüfuz ve hâkimiyetindeydi. Irak-ı Acem'de bazı mahallî hükümdarlar, Azerbaycan'da da İldenizli Atabegliği hâkim idi. Harezmşahlar bunlarla mücadele ede ede Irak-ı Acem'e hâkim oldular. Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından (1194)

sonra Azerbaycan'a ve Halifelik topraklarına kadar uzandılar. Harezmşah Alâeddin Muhammed, 1217 yılında yaptığı batı seferinde İldenizli atabegi Muzaffereddin Özbek'i kendisine tâbi kıldı. Özbek, hakim olduğu bütün bölgelerde (Azerbaycan, Arran, Şirvan hudutlarına kadar Kafkaslar) hutbe ve sikkeyi Alâeddin Muhammed adına okutmayı kabul etti. Bunun üzerine, Harezmşah, Gürcü kralına gönderdiği tehditkâr mektupta, bundan böyle Özbek'in ülkesinin Harezmşahlar Devleti'nin bir parçası olduğunu, bu nedenle oralara hücumdan sakınılması gerektiğini bildirdi. Bu suretle Harezmşahlar'ın nüfuz ve hâkimiyet sahası, Moğol istilâsından önce, Gürcistan'a ve Doğu Anadolu'da Selçuklu sınırlarına kadar uzanmış oluyordu.

Harezmşah Alâeddin Muhammed, diğer İslâm ülkelerini ve bu arada Halifelik Devletini kendi imparatorluğuna bağlamak emeli besliyordu. O, bütün Azerbaycan ve Anadolu'yu ele geçirmek için hareket üssü yapmak amacıyla Tiflis'e yürümek, sonra Suriye ve Mısır ülkelerini de ele geçirmek tasavvurunda idi. Harezmşah'ın bu niyeti adı geçen ülkelerde ciddi endişeler yaratmıştı. Ancak Alâeddin Muhammed, bu tasavvurlarını gerçekleştirmedi. Ülkesini istilâ edip devletini yıkan Moğollar önünden kaçarken, Hazar Denizi'nde sığındığı bir adada öldü (Aralık 1220).⁴

O sıralarda Yakın ve Orta Doğu'da yer alan şu devletler Harezmşahlar'ın çağdaşı ve komşusu idiler: Abbasî Halifeliği,⁵ Begtegin-

(*) Yrd. Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi (Türkler Projesi, c.4).

(1) Harezmşahlar hakkında genel bilgi için bkz.: F. Köprülü, "Hârizmşahlar", İ.A., c. V/1, s. 265-296; İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1984 (2. bs); *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. IX, İstanbul 1988, s. 19-61; A. Taneri, "Hârizmşahlar", *DİA*, c. XVI, s. 228-231.

(2) Z. V. Togan, "Hârizm", İ.A., c. V/1, s. 240-257; A. Özyayın, "Hârizm", *DİA*, c. XVI, s. 217-220.

(3) W. Barthold, "Hârizmşah", İ.A., c. V/1, s. 263-265.

(4) Harezmşahlar'ın batı politikaları ve genişlemeleri hak. bkz.: Köprülü, "Hârizmşahlar", s. 265, 270, 272, 273; Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 75-80, 108-111, 116-128, 132-147, 199-205, 215-219; H. Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya 2001, s. 243-244, 265-266, 285-286, 298-299, 304, 311-312, 314-315, 333-334.

(5) Toplu bilgi için bkz.: K. V. Zettersteen, "Abbasiler", İ. A., c. I, s. 18-22; H. D. Yıldız, "Abbasiler", D. İ. A., c. I, s. 31-48; Heyet, "Abbasiler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. III, İstanbul, 1989; C. Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. N. Çağatay, c. I, Ankara 1964 (2. bs); B. Üçök, *İslâm Tarihi, Emevîler-Abbasiler*, Ankara 1979, s. 89-140.

liler,⁶ Moğol İmparatorluğu,⁷ Salgurlular,⁸ İldenizliler,⁹ Gürcü Krallığı,¹⁰ Eyyubiler,¹¹ Anadolu Selçukluları.¹²

Harezmşah Alâeddin Muhammed'in büyük oğlu Celâleddin Mengüberti, babasının ölümünden (Aralık 1220) sonra başkent Gürgenç'e döndü. Fakat Moğolların takip ve hücumlarına uğrayarak, sonunda Hindistan'a kaçtı (25 Kasım 1221). Moğol hücumları sırasında kaçıp dağılan emîr ve askerlerinden bir kısmı Hindistan'da onu bularak yanında yer aldılar. Celâleddin, iki yıldan fazla kaldığı Hindistan'da maceralı bir gurbet hayatı yaşamıştır. Sonra, Irak-ı Acem'de hâkim bulunan kardeşi Gıyaseddin Pirşah'ı tasfiye ederek yerine geçmeyi tasarladı. Bu amaçla, mevcudu beş altı bin civarında olan adamlarıyla Hindistan'dan çıkarak Irak-ı Acem'e geldi (1224 yılı başları).

Gıyaseddin Pirşah, ağabeyini durdurmak için ordusuyla harekete geçti. Ancak Celâleddin, adamlar göndererek, acındırmalı (aslında iğfal edici) sözlerle onu teskin edip askerlerini dağıtmasını sağladı. Gıyaseddin'in emîr ve askerlerinden bir kısmı Celâleddin'in tarafına geçtiler. Zayıflayıp çaresiz kaldığını anlayan Gıyaseddin, Celâleddin'e itaat etmek zorunda kaldı.¹³

Celâleddin Mengüberti, kardeşi Gıyaseddin'i itaat ettirdikten sonra, İsfahan'da sultanlığını ilan etti. Babası Alâeddin Muhammed ve kardeşi Gıyaseddin'in emîrlerinden kendisine katılanlara yeni görevler ve iktalar verdi. Mahallî hâkim ve idarecilere de menşurlar verdi. Takip eden aylarda da Horasan, Mazenderan ve Irak-ı Acem ülkelerinin hâkimleri gelip Celâleddin'e itaatlerini arz ettiler. Celâleddin de, hâkimiyet ve tâbiyetine giren ülkelere vezirler, nâipler, valiler atadı. Bu suretle, babasının ölümünden sonra ve kendisinin yokluğunda (Hindistan'a kaçtığı sıralarda) bozulan düzeni, hükümet otoritesini ve toplumun huzurunu az çok sağlamış oldu.¹⁴

Sultan Celâleddin, Hindistan'dan İran'a dönerken, Kirman ve Fars eyaletlerin-

den geçip Halifelik hükümetinin yönetiminde bulunan Huzistan'a gelerek, 621 (1224) kışını burada geçirdi. Harezmşah Alâeddin Muhammed ile Halife en-Nâsır Lidinillah (1180-1225) arasında anlaşmazlıklar vardı.¹⁵ Celâleddin de Halife Nâsır'ı, Moğolları Harezmşahlar üzerine gelmeleri için teşvik ve tahrik ettiği gerekçesiyle daima itham etmiştir.¹⁶

Sultan Celâleddin'in, Halifelik topraklarına genel bir taarruza geçmeden önce gönderdiği öncü kuvvet, Halifelik ordusunu bozguna uğrattı. Celâleddin bundan sonra Halifelik hükümetine elçi göndererek, Harezmşahlar'a yardımcı olunmasını talep etti. Sultanın niyetini bilen halife, talebi reddetti.

- (6) "Begteginliler", İ. A., c. II, s. 449-450; C. Alptekin, "Erbil Atabegliği (Begteginliler)", D. G. *Büyük İslâm Tarihi*, c. VIII içinde, İstanbul 1988, s. 63-80; G. Ögün, *Begteginliler (Erbil'de Bir Türk Begliği)*, 1132-1233, Erzurum 1987 (basılmamış doktora tezi); H. Ali al-Dakûkî, *Kuzey Irak'ta Atabegler Hakimiyeti*, İstanbul 1975 (basılmamış doktora tezi).
- (7) W. Barthold, "Cengiz Han", İ. A., c. III, s. 91-100; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. R. Uzman, İstanbul 1980, s. 186 vd.; B. Spuler, *İran Moğolları*, çev. C. Köprülü, Ankara 1987 (2. bs); Y. Öztuna, *İslâm Devletleri*, c. I, Ankara 1987, s. 523 vd.; M. Kafalı, "Cengiz Han", D. İ. A., c. V, s. 367-369.
- (8) T. W. Haig, "Salgurlular", İ. A., c. X, s. 125-126; E. Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1975; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2000, s. 206-214; Merçil, "Salgurlular", D. G. *Büyük İslâm Tarihi*, c. VIII içinde, s. 19-62.
- (9) M. Bala, "İldeniz", İ. A., c. V/2, s. 961-964; G. Ögün Bezer, "İldeniz", D. İ. A., c. XXII, s. 81-82; H. Alyarı, *Azerbaycan Atabegleri İldeniz Oğulları*, İstanbul 1966 (basılmamış doktora tezi); Z. M. Bunyatov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, Bakü 1985; E. Merçil, "İldenizliler", D. G. B. İ. T., c. VIII içinde, s. 81-110; G. Ö. Bezer, "İldenizliler", D. İ. A. C. XXII, s. 82-84.
- (10) M. Bala, "Gürcistan", İ. A. c. IV, s. 837-845; F. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, c. I, İstanbul 1953; Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Ankara 1992; Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, c. 3, Ankara 1990, s. 471-493; H. M. Karamanlı, "Gürcistan (Tarih)", D. İ. A., c. XIV, s. 311-313.
- (11) Münecimbaşı, *Sabaşifil-Abbar*, İstanbul 1285, c. II, s. 609-627; C. H. Becker, "Eyyubiler", İ. A., c. IV, s. 424-429; R. Şeşen, "Eyyubiler", D. İ. A., c. XII, s. 20-31; Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul 1927, s. 88-106; R. Şeşen, "Eyyubiler Devleti", D. G. B. İ. T., c. VI içinde, İstanbul 1987, s. 301-432; Öztuna, *İslâm Devletleri*, s. 331-344.
- (12) İ. Kafesoğlu, "Selçuklular", İ. A., c. X, s. 379-385; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1997 (6. baskı), s. 284-305; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971; E. Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 103-168; C. Alptekin, "Türkiye Selçukluları", D. G. B. İ. T. c. VIII içinde, s. 209-382.
- (13) Muhammed Nesevî, Sirettü's-Sultan Celâleddin Mengüberti, neşr. O. Houdas, Paris 1891, s. 56-57, 59-65, 80, 84-92, 94-98; Cüveynî, *Tarih-i Cibân-Güşa*, neşr. M. M. Kazvini, c. II, Leyden-Londra, 1916, s. 132-136, 141-152; çev. M. Öztürk, c. II, Ankara 1988, s. 109-112, 115-123; A. Taneri, *Celâlü'd-din Hârizmşah ve Zamanı*, Ankara 1977, s. 28-31, 34-36.
- (14) Nesevî, s. 98; Cüveynî, *T. Cibân-Güşa*, c. II, s. 152-153; çev. c. II, s. 123; Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar*, c. III, Kahire 1325, s. 134-135; Taneri, *Celâlü'd-din*, s. 36-37, 94, 97.
- (15) Nesevî, s. 11-13, 20-21, 187; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XII, s. 316-318; çev. c. XII, s. 272-274; Cüveynî, *T. Cibân-Güşa*, c. II, s. 96-98, 120-121; çev. c. II, s. 77-80, 99-101; Köprülü, "Hârizmşahlar", s. 273; Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 199-201, 205, 214-221; Taneri, *Celâlü'd-din*, s. 15.
- (16) Nesevî, s. 158; Taneri, *Celâlü'd-din*, s. 56-57.

Bunun üzerine harekete geçen Celâleddin, Tüster ve Basra kasabalarını kuşattıysa da ele geçiremedi; bölgeyi yağmalattı. Halifelik ordusunun yaklaşması üzerine bölgeden çekilerek Bağdat'a yöneldi. Ancak buradaki müdafaa hazırlığını görünce kuşatmaktan vazgeçti. Dakuka halkının Harezmlilere hakaretler edip direnmeleri üzerine burayı zorla ele geçirip yağma ve tahrip ettirdi. Amanla teslim olan Bevazic kasabasından vergi alarak buraya bir şahne atadı.¹⁷

Celâleddin, üzerine gelen Halifelik ve Erbil Atabegliği ordularını mağlup etti. Daha sonra buralardan Azerbaycan tarafına gitti. 1225 yılını Azerbaycan ve Gürcistan'da geçirdi. Aynı yıl Halife Nâsır öldü (5 Ekim 1225). Yerine ez-Zahir Biemrillah halife oldu. Halife Zahir ile Sultan Celâleddin birbirlerine karşılıklı elçiler göndererek ilişkileri iyileştirmek istediklerini bildirdiler. Ancak halife Zahir ertesi yıl (1226) ölmüş ve Celâleddin'in de bundan sonra Halifelikle doğrudan bir ilişkisi olmamıştır.¹⁸

Güney Azerbaycan'a giren Celâleddin, halkının istek ve daveti üzerine Meraga'ya ele geçirecek idaresine aldı. Burada bir süre ikamet eden Sultan, şehri imar ettirdi, halkın meseleleri ve ihtiyaçlarıyla ilgilendi (1225 yazı).¹⁹

Harezmsah Celâleddin, Meraga'da bulunduğu sırada, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad ile Suriye'deki Eyyubî meliklerine mektup ve elçiler göndermiştir.²⁰

Celâleddin, Meraga'dan sonra Tebriz'e doğru hareket etti. Bu sırada Azerbaycan'a, İldenizliler'den Atabeg Muzafferredin Özbek (1210-1225) hâkim idi. Özbek, Celâleddin'e elçi göndererek, kendisine tâbi olacağını bildirdi. Ancak, İldenizli ülkelerine de hâkim olup buralarda bir hükümet kurmayı düşünen Celâleddin, bunu reddetti. Meragalılar gibi Tebriz halkı da Özbek'in idaresinden memnun değildi. Tebrizliler, şehri idaresine alması için Celâleddin'i teşvik ettiler. Celâleddin de Tebriz üzerine yürüyerek şehri

kuşatmaya aldı. Atabeg Özbek şehri terk ederek Gence'ye çekildi.

Başlarına gelecekleri anlayan halk, Özbek'in şehirde kalan hanımıyla da anlaşarak, teslim olmaya karar verdiler. Bu şekilde Celâleddin fazla zorlanmadan Tebriz'i ele geçirecek (25 Temmuz 1215) kendisine başkent yaptı. Böylece, Kirman, Fars, Irak-ı Acem ve Azerbaycan'ı hâkimiyetine alarak, başkenti Tebriz olmak üzere, Büyük Harezmsahlara Devleti'nin devamı niteliğinde yeni bir hükümet tesis etmiş oldu.²¹ Aşağıda görüleceği üzere, Celâleddin, Doğu Anadolu'da bazı şehir ve kaleler ile bölgeleri de hâkimiyetine alacaktır.

Atabeg Özbek taraftarlarının isyanını bastıran (1225) Sultan Celâleddin, Tebriz'de bir süre kaldı. Bu arada, Atabeg Özbek'in karısı Melike Hatun'un teklifi ile, onunla evlendi. Melike Hatun, kocası Özbek'in ettiği bir yemini bozması nedeniyle nikâhlarının bozulduğunu, bu münasebetle Celâleddin'le evlenebilecek durumda olduğunu bildirdi. Şahitlerin ifadeleri ve Tebriz kadısının hükmü üzerine buna inanan Sultan, teklifi kabul etti. Celâleddin düğünden sonra Hoy, Selmas ve Urmiye şehirleri ve mülhakatını Melike Hatun'a ikta etti.²²

503

(17) Nesevî, s. 109-110; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XII, s. 426-428; çev. c. XII, s. 385-388; Cüveynî, *T. Cihan-Güşa*, c. II, s. 154; çev. c. II, s. 124; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarîhi*, c. II, Ankara 1987, s. 527; Ebu'l-Fida, c. III, s. 134; Makrizî, *Kitabu's-Süluk*, c. I/1, s. 215-216; *The Cambridge History of Iran* (bundan sonra CHIr. şeklinde kısaltılacaktır), c. V, Cambridge 1968, s. 324, 325; Taneri, *Celâlü'd-din*, s. 51-53.

(18) Nesevî, s. 169; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XII, s. 428, 438, 456; çev. c. XII, s. 388, 398, 418; Abu'l-Farac, c. II, s. 527; Cüveynî, *T. Cihan-Güşa*, c. II, s. 154-156; çev. II, s. 124-125; Ebu'l-Fida, c. III, s. 135; Kafesoğlu, "Kök-Börü", *İ.A.*, c. VI, s. 890; CHIr., c. V, s. 325; Taneri, *Celâlü'd-din*, s. 53-54; Zettersteen, "Zahir", *İ.A.*, c. XIII, s. 450-451; Ögün, *Begteginliler*, s. 111-112.

(19) Nesevî, s. 110; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XII, s. 432; çev. c. XII, s. 391-392; V. Minorsky, "Meraga", *İ.A.*, c. VII, s. 735; CHIr., c. V, s. 325; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 363; Taneri, *Celâlü'd-din*, s. 41.

(20) Nesevî, s. 110.

(21) Nesevî, s. 110-111; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XII, s. 432-434; çev. c. XII, s. 392-394; Cüveynî, *T. Cihan-Güşa*, c. II, s. 156-157; çev. c. II, s. 126-127; Ebu'l-Fida, c. III, s. 135; Minorsky, "Özbek", *İ.A.*, c. IX, s. 488-490; CHIr., c. V, s. 325-326; Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 86, 87; Taneri, *Celâlü'd-din*, s. 42, 96-97. Z. M. Bunyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, s. 118 vd.

(22) Nesevî, s. 118; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XII, s. 437; çev. c. XII, s. 398; Cüveynî, *T. Cihan-Güşa*, c. II, s. 156-157; Çev. c. II, s. 126-127; Ebu'l-Fida, c. III, s. 135; Minorsky, "Özbek", s. 490; CHIr., c. V, s. 326, 327; Taneri, *Celâlü'd-din*, s. 43, 114.

Celâleddin'in gelmesi üzerine Atabeg Özbek Tebriz'den Gence'ye çekilmişti. Daha sonra Celâleddin, Gence ve çevresini zapt ettirmek üzere o tarafa ordu gönderince, Özbek, Nahçıvan'daki Alıncak Kalesi'ne sığındı. Ülkesinin Celâleddin tarafından zaptına ve karısının da onunla evlenmesine çok üzülen Özbek, Alıncak Kalesi'nde hastalanıp ölmüştür (1225). Özbek'in ölümüyle İldenizliler'in siyasi varlığı da sona ermiştir.²³

Gürcüler, Harezmsah Celâleddin Mengüberti'nin Azerbaycan'a geldiği tarihe kadar Müslümanlarla sık sık savaşmışlar, Erzurum ve Ahlat'a kadar uzanan hücumlar yapmışlar ve Türk-İslâm beldelerini yağma ve tahrip etmişlerdi.²⁴ Son olarak 1225 yılında İldenizliler'e yenilmeleri²⁵ üzerine, savaş hazırlıkları yaparlarken, Celâleddin'in Meraga'ya geldiği haberini aldılar. Bunun üzerine, İbnü'l-Esir'e göre, komşuları Atabeg Özbek'e, aralarında anlaşma yapmayı ve Celâleddin'e karşı birlikte mücadele etmeyi teklif etmişlerdir. Yine İbnü'l-Esir, atabeglik taraftarlarının, Tebriz'de isyana girişirken Atabeg Özbek'in Gürcülerle birleşip Celâleddin'e saldıracağını da hesap ettiklerini yazmaktadır.²⁶ Ancak Celâleddin olup bitenlerden haberdar olunca, iki taraf anlaşıp birleşmeden bölgeye vardı.

Sultan Celâleddin'in Azerbaycan'a hâkim olduğunu gören Gürcüler, savaşa hazırlandılar. Altmış bin kişilik bir ordu hazırlayarak, Gökçe Göl'ün güneyinde, Aras Irmağı'na dökülen Gerniçayı üzerinde yer alan tarihî Gerni şehri yakınlarında bir tepede ordugâh kurdular. Sultan Celâleddin bunu öğrenince, iktalarına dağılmış bulunan askerlerini toplamaya gerek duymadan, yanındaki kuvvetleriyle harekete geçti. Aras Irmağı kıyısına varınca orada keşdisini bekleyen öncü kuvvetlerini de ordusuna kattı. Aras'ı geçtikten sonra Dvin'i ele geçirdi. Buradan Gerni'ye doğru ilerledi. Çok kalabalık Gürcü ordusunun, ovaya hâkim bir tepeli ve eteklerini tamamen kapladığını görünce ürktü. Ordusunu gece karanlığında muharebe düzenine sokup sabaha kadar tetikte bekledi. İki

taraf ertesi gün saldırıya geçmeden ordugâhlarında kaldı. Düşmanın üçüncü gün de harekete geçmediğini gören Celâleddin, hücumla geçti. Bunun üzerine Gürcüler de karşı harekete geçtiler. Şiddetli çarpışmalar sonunda mağlup olan Gürcü kuvvetleri, çok sayıda ölü ve esir bırakarak dağıldı. Gürcü başkomutanlarından İvane öldü, kardeşi Şalva esir düştü. Sultan Celâleddin, Gürcistan'ın fethini kolaylaştırabileceği düşüncesiyle Şalva'nın canını bağışlayıp yanında alıkoydu. Celâleddin, öldürülenlerin kesik başlarıyla bir grup esiri, zafer işareti olarak Tebriz'e gönderdi. Sonra muharebe meydanından ayrılan Celâleddin, Zûn şehrini ele geçirdi (1225 yazı).²⁷ Bundan sonra Abhaz ülkelerine akınlar yaptırarak yağmalattı. Maksudı, Tiflis'i ele geçirmeyi kolaylaştırmak için düşmanın gücünü kırmak, yolları açmaktı.²⁸

Celâleddin, Zûn'da iken, Atabeg Özbek taraftarlarının isyan hazırlığında olduklarını haber aldı. Bunun üzerine ordunun bir kısmını orada bırakarak Gürcistan'a akınların sürdürülmesini emretti. Kendisi de kalan kuvvetleriyle Tebriz'e döndü. Gürcistan'da bıraktığı kuvvetler, Sultan dönüncüye kadar üç ay boyunca Gürcü ve Abhaz topraklarına akınlar yapıp yağmaladılar.²⁹

Harezmsah Celâleddin, atabeglik taraftarlarının isyanını bastırdıktan sonra, Ramazan Bayramını (6-8 Ekim 1225) Tebriz'de kutladı. Bundan sonra Gürcüler üzerine ikin-

(23) Nesevî, s. 118-119; Cüveynî, *T. Cibân-Güşa*, c. II, s. 157; çev. C. II, s. 127; Ebu'l-Fida, c. III, 135; Minorsky, "Özbek", s. 490; CHİr., c. V, s. 327; Taneri, *Celâli'd-din*, s. 43; Bunyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, s. 121, 124-125.

(24) Tefsilat için bkz.: İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XII, s. 183-184, 204-205, 240-241, 255-256, 279, 410-411, 414-415; çev. c. XII, s. 156-157, 172, 200, 211-212, 236, 371, 374-375, 385; Turan, *Doğu Anadolu Devletleri*, 7-28, 93-96, 103, 105, 107, 108, 148-149, 150, 153, 163; Sümer, *Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, 30, 31, 34, 54, 75, 76, 81, 82.

(25) İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XII, s. 430-431; çev. c. XII, s. 389-391.

(26) İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XII, s. 431, 436; çev. c. XII, s. 391, 397.

(27) Nesevî, s. 111-114; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XII, s. 435-436; çev. c. XII, s. 395-396; Cüveynî, *T. Cibân-Güşa*, c. II, s. 158-160; çev. c. II, s. 128-129; *Gençeli Kiragos*, s. 145-146; M. Brosset, *Histoire de la Georgie*, c. I, St. Petersburg, 1849, s. 498-500; A. Manvelichvili, *Histoire de Georgie*, Paris, 1951, s. 223-224; M. H. Yinanç, "Celâleddin", s. 50; Kirzoğlu, *Kars Tarihi*, s. 426-428; Kirzoğlu, *Kıpçaklar*, s. 181; Taneri, *Celâli'd-din*, s. 48-49.

(28) Nesevî, s. 114; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XII, s. 436; çev. c. XII, s. 396; Brosset, *Hist. de la Geo.*, c. I, s. 500.

(29) Nesevî, s. 115.

ci bir sefere çıktı. Celâleddin, Aras kenarına gelince, ele geçirilen casus mektupları kendisine arz edildi. Bunlar, esir Şalva'nın, Sultanın seferini haber vermek üzere Abhaz beylerine gönderdiği mektuplardı. Bunun üzerine Şalva'yı katlettirdi.³⁰

Bu ikinci Gürcistan seferi kış aylarında (1225-1226) icra edilmiştir. Fazla kar ve şiddetli soğuklardan Celâleddin ve askerleri büyük zorluklar çekmişlerdir.³¹

Sultanın harekâtını haber alan Gürcüler de hazırlanmışlar, çeşitli millet ve topluluklardan büyük bir ordu teşkil etmişlerdi. Celâleddin, sarp dağlardan geçerek, Markab vadisinde pusuda bekleyen Gürcü kuvvetini bozguna uğrattı. Ertesi gün Lori sahrasına vararak, karşısına çıkan Gürcüleri mağlup etti. Lori şehrini ve Ulyabad kalesini ele geçirdi (Ocak-Şubat 1226).³²

Sultan Celâleddin, şiddetli kış şartlarına rağmen harekâta devam ederek, Tiflis yakınlarına geldi. Bunu haber alan kraliçe Rosudan, bütün hazinelerini alarak, devlet erkânıyla Kutayis'e çekildi. Tiflis önüne gelen Celâleddin, etrafta keşif yaparak, şehrin durumunu ve müdafaa tedbirlerini öğrenmeye çalıştı. Şehirden çıkış yapan bir Gürcü kuvvetini bozguna uğrattı. Sonra Tiflis'i kuşatmaya aldı. Fazla dayanamayan Gürcüler, teslim oldular. Gürcü ve Ermenilerin bir kısmı kılıçtan geçirildi. Esirlerden bazıları Müslüman oldular.

Kür Nehri, Tiflis şehrinin içinden geçiyordu. Celâleddin şehrin bir tarafını ele geçirdi, nehrin öbür tarafındaki Gürcü askerleri iç kaleye çekilerek direnmeye devam ettiler. Nehri geçen Celâleddin, iç kaleyi kuşatmaya aldı. Kraliçe Rosudan, katliam ve tahribatın az olması için, müdafaaaya çekilen askerlere teslim olmalarını bildirdi. Böylece iç kaledekilerin de teslim olmalarıyla Tiflis şehri ve kalesi fethedildi (9 Mart 1226). Tiflis'in fethi, İslâm dünyasında büyük sevinç meydana getirdi. Celâleddin daha sonra Tiflis civarındaki kaleleri de ele geçirdi.³³

Harezmşah Celâleddin'in önemli hedeflerinden biri de, Van Gölü kenarında, Doğu Anadolu'nun en büyük Türk İslâm şehirlerinden Ahlat idi. O, Tiflis'in fethinden sonra Ahlat üzerine yürüdü. Fakat o sırada Kirman'daki naibi Barak Hacib'in itaatten çıktığını öğrenince (Haziran 1226), Ahlat'ı kuşatmaktan vazgeçti. Süratle Kirman'a gitti. Bir kaleye çekilen Barak Hacib, itaatini bildirdi. Buralarda oyalanmak istemeyen Celâleddin, geri dönerek, Aras kenarındaki Surmari (Sürmeli)'ye geldi (Ağustos-Eylül 1226).³⁴

Celâleddin'in Kirman'dan Surmari'ye dönüşü, vezirin saldırıya uğramasıyla ilgiliydi. Kirman'a giderken veziri Şerefü'l-Mülk'ü Tiflis'te bırakmıştı. Tiflis'in idaresi ve muhafazasını üstlenen vezir, Gürcü ve Abhaz topraklarına yapılan akınları da devam ettiriyordu. Bu sırada, Eyyubîler'in Ahlat'taki naibi Hacib Ali, vezirin akından dönmekte olan adamlarına hücum ederek ellerindeki ganimetleri almıştı. Vezir, Sultana mektup yazarak acele dönmesini istedi. Bunun üzerine Celâleddin, Kirman'dan geri döndü. Nahçıvan ve Surmari'de bir süre kaldıktan sonra Tiflis'e gitti ve Gürcü topraklarına akınlar yaptırdı (Eylül 1226).³⁵

Ordusuyla Tiflis'ten hareket eden Sultan Celâleddin, hâlâ Gürcülerin elinde bulunan Ani üzerine yürüdü. Ani ve Kars'ı kuşattı. Ancak her ikisi de çok müstahkem olan ve Gürcüler tarafından şiddetle savunulan bu

(30) Nesevî, s. 121; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XII, s. 449-450; çev. c. XII, s. 411-412; Cüveynî, *T. Cibân-Güşa*, c. II, s. 160-162; çev. c. II, s. 129-130; Brosset, *Hist. de la Geo.*, c. I, s. 500-501; Kırzoğlu, *Kars Tarihi*, s. 429.

(31) Nesevî, s. 121.

(32) İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XII, s. 450; çev. c. XII, s. 412; Cüveynî, *T. Cibân-Güşa*, c. II, s. 162-163; çev. c. II, s. 130-131; Brosset, *Hist. de la Geo.*, c. I, s. 501-502.

(33) Nesevî, s. 121-122; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XII, s. 450-451; çev. c. XII, s. 412-413; Cüveynî, *T. Cibân-Güşa*, c. II, s. 163-164; çev. c. II, s. 132; Brosset, *Hist. de la Geo.*, c. I, s. 503-506; Kiragos, s. 146-147; Manvelichvili, *Hist. de Geo.*, s. 224-225; M. Bala, "Gürcistan", *İ.A.*, c. IV, s. 840; Minorsky, "Tiflis", *İ. A.*, c. XII/1, s. 269; Yananç, "Celâleddin", s. 50; Kırzoğlu, *Kars Tarihi*, s. 428; Kırzoğlu, *Kapçaklar*, s. 183.

(34) Nesevî, s. 123-124; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XII, s. 453-455; çev. c. XII, s. 415-417; Cüveynî, *T. Cibân-Güşa*, c. II, s. 165; çev. c. II, s. 132-133.

(35) Nesevî, s. 123, 125; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XII, s. 455; çev. c. XII, s. 417; Brosset, *Hist. de la Geo.*, c. I, s. 511 n. 3; Bala, "Gürcistan", s. 840; Yananç, "Celâleddin", s. 50; CHIr., c. V, s. 328.

kaleleri ele geçiremedi. Tekrar Tiflis'e dönerek Gürcü beldelerine akınlar yaptırdı (Eylül-Ekim 1226).³⁶

O tarihe kadar Sultan Celâleddin ve kuvvetleri, Somkhet, Kambecyan, Kakheti, Karthlie, Tıryaeth, Cavakhet, Samçike, Tao, Artan, Karni-Pora ve Ani bölgelerini istila edip hükümleri altına aldılar. Kraliçe ve ricâli, bu akınlardan kurtulan Batı Gürcistan'daki Kütayis bölgesinde kalıyordu.³⁷

Öte yandan, Eyyubîler, Mısır ve Suriye'den başka Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bazı yerlere hâkim idiler. Ahlat ve çevresini de ele geçirerek (1208) hakimiyet sahalarını daha doğuya yaymışlardı. Ancak Eyyubî melikleri ile bölge beyleri (Artuklular, Erbil beyi Kök-Börü, vs) arasında anlaşmazlık ve çatışmalar mevcuttu. Celâleddin, bu durumdan da faydalanıp Ahlat'ı ele geçirmek istiyordu.

506 Harezmsâh Celâleddin, Kirman seferinden Tiflis'e döndükten bir süre sonra âniden Ahlat üzerine yürüdü. 7 Kasım 1226 günü Ahlat önüne gelerek, kış mevsimine rağmen kuşatmaya girişti. Ahlatlılar şiddetle direndiler. İki taraftan da çok ölenler oldu. Celâleddin bütün gayretlerine rağmen şehri ele geçiremedi. Çeşitli sebeplerle (şiddetli kış, Hoy tarafındaki Yıva Türkmenlerinin yağmacılık ve yol kesmeleri, Gürcüler'in Tiflis'e saldırılarına dair vezirin davet mektupları gibi) kuşatmayı kaldırarak Azerbaycan'a gitti (Aralık 1226).³⁸

Sultan Celâleddin, Ahlat'ı kuşatmaya giderken (1226) Tiflis'te kalan vezir de kışı geçirmek üzere Gence'ye gitti. Onların yokluğu, Gürcüler'in Tiflis'e hücum etmelerine ortam hazırladı. Vaktiyle, Erzurum Selçuklu Meliki Mugiseddin Tuğrul Şah'ın oğullarından birisi, Gürcü kraliçesiyle evlenmek isteğiyle Hıristiyan olmuş ve Gürcistan'a gitmişti. Celâleddin, Tiflis'i ele geçince, burada bulunan Selçuklu şehzadesine aman verip iltifat etmişti. Bu şehzade Sultan ve vezirin Tiflis'te olmadıklarını Gürcüler'e bildirdi.

Gürcüler Tiflis üzerine yürüdüler. Sayısı az olan Harezmliler şehirden çekildiler. Tiflis'i ele geçiren Gürcüler, Türk ve Müslümanları öldürerek, şehri yağmalayıp yaktılar (Şubat-Mart 1227). Gürcülerin Tiflis'e yürüyeceklerini haber alan vezir, durumu Ahlat'ı kuşatmakta olan Celâleddin'e bildirdi. Kendisi de Gence'den hareket etti. Ancak her ikisi de zamanında yetişip Tiflis'i koruyamamıştır.³⁹

Sultan Celâleddin, İsfahan yakınlarında Moğollara yenilmiş (Ağustos 1228) ve Hemedan'a sığınmıştı. Sonra bir süre Irak-ı Acem bölgesinde kaldı. Bu sıralarda veziri Şerefü'l-Mülk de Tebriz'den ayrılıp Irak-ı Acem'e gitmiş bulunuyordu. Onların yokluğundan faydalanan eski atabeg Özbek'in adamları, atabeglik idaresini yeniden kurmak amacıyla isyana giriştiler. Plana göre, Özbek'in, Kotur Kalesi'nde hapis bulunan oğlu Melik Hamuş'u (=dilsiz; asıl adı Kızıl Arslan idi) kurtarıp başa geçireceklerdi. Bu amaçla halkı da isyana katılmaya teşvik ediyorlardı. Bu gelişmeleri haber alan Celâleddin, vezirini isyanı bastırmakla görevlendirdi. Vezirin gönderdiği kuvvetler, isyancıları mağlup ederek, ele başlarını yakalayıp getirdiler. Vezir Şerefü'l-Mülk, bunların bir kısmını ölüme mahkum etti, bazılarını da affetti.⁴⁰

Harezmsâh Celâleddin, Özbek'in hanımını Melike Hatun ile evlendikten sonra Hoy, Selmas ve Urmiye şehirlerini hatuna ikta etmişti. Çok tamahkâr bir adam olan vezir Şerefü'l-Mülk de, kendi adamı Baherzî'yi vezaret naipliğine atayarak Melike ile beraber Hoy'a gönderdi. Vezir, naibinden, Meli-

(36) İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XII, s. 459-460; çev. c. XII, s. 421-422; Brosset, *Hist. de la Geo.*, c. I, s. 511 n. 3; CHLr., c. V, s. 329; Turan, *Doğu Anadolu Devletleri*, s. 108.

(37) Brosset, *Hist. de la Geo.*, c. I, s. 507; Manvelichvili, *Hist de Geo.*, s. 225; Kürzoğlu, *Kıpçaklar*, s. 183.

(38) Nesevî, s. 125; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XII, s. 460-461, 464; çev. c. XII, s. 422-423, 426; Cüveynî, *T. Cibân-Güşa*, c. II, s. 167-168; çev. c. II, s. 134-135; Abdürrahim Şerif, *Ahlat Kitabeleri*, s. 47; V. F. Buchner, "Malazgirt", *İ.A.*, c. VII, s. 241; Sümer, "Ahlat Şehri", *Belleten*, sayı: 197 (Ağustos 1986), s. 456-457; Şeşen, "Eyyubîler Devleti", s. 360-362; Taneri, *Celâlü'd-din*, s. 65.

(39) Nesevî, s. 125, 126, 174; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XII, s. 416-417, 460, 469; çev. c. XII, s. 376-377, 422, 431; Brosset, *Hist. de la Geo.*, c. I, s. 501, 511n. 3; Kürzoğlu, *Kars Tarihi*, s. 390n. 200; Kürzoğlu, *Kıpçaklar*, s. 183-184; Yınanç, "Celâleddin", s. 50; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 414; Turan, *Doğu Anadolu Devletleri*, s. 25; CHLr., c. V, s. 329.

(40) Nesevî, s. 151-153; Taneri, *Celâlü'd-din*, s. 44.

kenin iktalarının öşrünü tahsil ederek her ay kendi hazinesine göndermesini istedi. Şayet Melike buna karşı çıkarsa, Baherzî durumu vezire bildirecek, vezir de Melike'ye baskı yapacaktı. Gerçekten de gelişmeler öyle oldu.

Irak-ı Acem'de bulunan Celâleddin'e mektup yazan vezir, Melike'yi, atabeglik taraftarlarına yüz vererek onları isyana teşvik etmekle suçladı. Sonra yanındaki askerleriyle Hoy'a hareket etti. Hoy'dan ayrılan Melike Hatun, Gökçe-Göl kenarındaki Talâ Kalesine çekildi. Hoy'a gelen vezir, Melike'nin sarayına, hazine ve eşyalarına el koydu. Sonra da ordu hazırlatarak Melike üzerine yürümeye karar verdi. Melike, elçi ve mektup gönderdiyse de veziri karar ve tavırından vazgeçemedi. Çaresiz kalan Melike, Eyyubîler'in Ahlat'taki nâibi Hacib Hüsameddin Ali'den yardım istedi. Buna karşılık sahip olduğu bütün şehir ve kaleleri ona bırakacağını bildirdi. Hacib Ali, kuvvetleriyle yola çıktı. Selmas, Urmiye ve Hoy ile çevrelerini ele geçirdi. Bir şey yapamayan vezir de Tebriz'e gitti. Hacib Ali, Talâ Kalesindeki Melike Hatun'u da alıp Ahlat'a döndü (1228).⁴¹

Melike Hatun'un Ahlat valisi Hacib Ali ile Ahlat'a gitmesinden sonra vezir Şerefü'l-Mülk, Şemiran kalesi üzerine yürüdü. Kale muhafızı burayı Hacib Ali'ye teslim etmişti. Vezir, Hacib Ali'nin Ahlat'a dönmesini fırsat bilerek gelip kaleyi sıkıştırdı. Vezirin memlûk ve askerleri halkın mallarını yağmalayıp kadınlarına sarkıntılık ettiler. Buna karşı halk da onlara direnerek bazılarını öldürdü. Buna kızan vezir kuşatmayı şiddetlendirdi. Halk sıkıntıya düştü.

O sırada bir süvari kuvveti gelip vezire hücum etti. Vezirin askerleri dağıldı, kendisi de kaçmak zorunda kaldı (1227). Vezire hücum edenler, Eyyubîler'in bir birliği ile, Surmari emiri Hüsameddin Hızır'ın kuvvetleriydi. Sultan Celâleddin'e tâbi olan Hüsameddin Hızır, kendisinden ağır vergiler isteyen ve baskı yapan vezire olan kininden bu harekete

katılmıştı. Vezir ancak ertesi gün Tebriz'e gidebildi.⁴²

Hacib Ali de Hoy'a hücum ederek ele geçirdi ve yağmalattı. Sonra Nahçıvan ve Merend'i ele geçirdi (1227). Hacib Ali'nin bu harekâtı dolayısıyla, askeri de yetersiz olan vezir Şerefü'l-Mülk, Tebriz'de sıkışıp kaldı. Vezir, Hacib Ali'nin işgalinden korkan Tebriz halkının ısrarlarına rağmen, asker toplamak için şehirden ayrılp Arran'a gitti (1228 İlkbaharı).

Arran'da topladığı askerlerle güçlenen vezir, Azerbaycan'a döndü. İsfahan muharebesinden sağ kurtulan Celâleddin de vezire bir miktar kuvvet gönderdi. Vezir bu kuvvetlerle Hacib Ali'ye hücum etti. Bargiri (Muradiye)'ye çekilen Hacib Ali'yi günlerce kuşattı. Ancak, etrafa yağma yapmaya giden askerlerinin dönmemesi üzerine kuşatmayı kaldırıp çekildi. Sultan Celâleddin'in de Azerbaycan'a dönmesinden faydalanarak, Hacib Ali'nin eline geçen şehir ve kaleleri geri aldı.⁴³

Sultan Celâleddin, İsfahan önlerinde Moğollarla yaptığı muharebeden (1228) bir süre sonra Azerbaycan'a döndü. Gürcü beldelelerine akına gönderdiği bir birlik, dönüşte konakladığı yerde geceleyin Gürcülerin baskınına uğradı. Çoğu kılıçtan geçirildi, bazıları esir düştü. Bunu öğrenen Sultan çok hiddetlendi. Sultanın gazabından korkan kraliçe Rosudan, savaş hazırlığı yaparak, kırk bin kişilik bir ordu topladı. Bunu haber alan Celâleddin harekete geçti. Lori yakınlarında Mindor düzlüğünde ordugâh kurdu. Düşman ordusunu tarassut etmek için bir tepeye çıktı. Gürcü ordusunun sağ kanadında yirmi bin kişilik bir Kıpçak kuvvetinin yer aldığını gördü. Kıpçak reisine tuz ve ekmek gönderecek, babası Alâeddin Muhammed zamanında bir beladan kurtarılmasını hatırlattı. Bunun üzerine Kıpçaklar muharebeden önce çekilip

(41) Nesevî, s. 118, 153-154; Minorsky, "Özbek", s. 490; Minorsky, "Urmiye", İ. A. c. XIII, s. 61; Taneri, *Celâli'd-din*, s. 43.

(42) Nesevî, s. 161-162; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XII, s. 471; çev. c. XII, s. 433.

(43) Nesevî, s. 162-166; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XII, s. 471; çev. c. XII, s. 433; Minorsky, "Merend", s. 760.

gittiler. Şaşırın Gürcüler muharebe düzenine geçtiler. Sultan, Gürcü komutanı İvane'ye, o gün savaşmayıp dinlenmeyi ve birer yiğit çıkarıp düello ettirmeyi teklif etti. Türk tarafından kendisi çıkan Celâleddin, karşısına çıkarılan beş Gürcü askerini tek başına ayrı ayrı yenip öldürdü. Bu düello Gürcüleri ürkütürken, Sultanın askerlerini şevke getirdi. Bu âni değerlendiren Celâleddin, kırıbaçıyla ordusuna hücum işareti verdi. Âni hücum karşısında paniğe kapılan Gürcü askerleri kaçmaya başladılar. Bu şekilde bozguna uğrayan Gürcü ordusundan zengin ganimet ele geçirildi (1229 başları). Gürcü kaynağına göre Celâleddin, bu zaferden sonra Tiflis'i tekrar ele geçirmiştir. Bundan sonra Lori üzerine giden Celâleddin, gece baskınında esir alınıp götürülen Harezmli askerleri serbest bıraktı. Lori'den dönüşünde, Şemkur hâkimi Gürcü Vahram'ın Gence havalisinde yaptığı eşkiyalık ve zulümler hakkında şikayetler aldı. Gece karanlığında Vahram üzerine yürüdü. Vahram'ın hâkimiyetindeki şehir ve köyleri yağma ve tahrip ettirdi. Şekân, Ulyâbâd, Gâg, Güvarin gibi kaleleri ele geçirip yağma, tahrip ve katliam yaptırdı. Sonra, Ahlat üzerine yürüdü (1229).⁴⁴

Ordu ve ağırlıklarını Ahlat üzerine gönderen Celâleddin, maiyeti ve hassa kuvvetleriyle Nahçıvan'a gitti. Orada Nahçıvan melikesi ile evlenip birkaç gün kaldı. Sonra süratle hareket ederek, ordu Ahlat'a varmadan onlara yetişti.⁴⁵

Celâleddin Ahlat'ı kuşatmadan önce Melik Eşref, Ahlat valiliğine emîrlerinden İzzeddin Aybeg'i atamıştı. Ahlat'a gelen Aybeg, idareyi ele alıp, surları tamir ettirdi. Sultan Celâleddin'in ısrarla kendisine teslimini istediği eski nâip Hacib Hüsameddin Ali'yi katlettirdi. Sonra da sayunmaya hazırlandı.⁴⁶

Celâleddin, Ahlat önüne gelip kuşatmaya girişti (Ağustos 1229). Surların etrafına 12 mancınık kurdurdu. Askerlerini surlardan atılan ok ve taşlardan, kar ve soğuktan korumak için kuleler ve muhasara evleri yaptırdı.

İki tarafın inatla ve şiddetle savaşmaları sonucu kuşatma aylarca sürdü. 1229-1230 kışı kuşatma ile geçti. Ahlat'ta yiyecek ve ihtiyaç maddeleri sıkıntısı başladı. Sonunda halk açlıktan kedi, köpekleri, sonra da hayvan leşlerini yemek durumunda kalmıştır. Bir yandan surlar ve şehir tahrip olurken, bir yandan da halk perişan olup açlık ve hastalıktan kırılıyordu.

Halife Mustansır Billah, Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad ve Eyyubî melikleri Celâleddin'e elçiler ve mektuplar göndererek, bu İslâm şehrini kuşatma ve tahripten vazgeçmesini istediler. Fakat Celâleddin ısrarla kuşatmaya devam etti. Nihayet kale müdafilerinden İsmail el-Vanî'nin içerden yardım etmesiyle geceleyin surlardan sarkıtılan iplerden tırmanan askerler içeri girdiler. Şafak vakti Celâleddin de genel bir hücumla şehre girmeyi başardı (14 Nisan 1230). Kısa bir süre sonra da iç kaledekiler teslim oldu. Şehir ve halkın perişanlığına rağmen, emîrlerin ısrarı karşısında Celâleddin, şehrin üç gün yağmalanmasına izin verdi. Bu da şehrin daha çok tahribine yol açtı.⁴⁷

Sultan Celâleddin, Ahlat'ı ancak Yassıçimen muharebesine kadar elde tutabilmiş ve bu süre (3-4 ay) içinde şehri imar ve iskan edememiştir.⁴⁸ Celâleddin'in bölgeden çekilmesi ve ölümünden sonra Moğollar, diğer Doğu Anadolu şehirleri gibi Ahlat'ı da yağma ve tahrip etmişlerdir. Bundan sonra, Orta Çağ Doğu Anadolu'sunun büyük şehirlerinden Ahlat gerileyip gitmiştir.

(44) Nesevî, s. 176-178; Cüveynî, *T. Cibân-Güşa*, c. II, s. 170-174; çev. c. II, s. 138-141; Brosset, *Hist. de la Geo.*, c. I, s. 510; Yınanç, "Celâleddin", s. 51; CHIr., c. V, s. 332-333; Taneri, *Celâli'd-dîn*, s. 50-51; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 274-275; Bala, "Gürcistan", s. 840-841. Türklerde tuz-ekmek geleneği hak. bkz: Ş. Elçin, "Tuz-Ekmek Hakkı Deyimi Üzerine", *Reşit Rahmeti Arat için*, Ankara 1966, s. 164-171; S. Koca, "Türklerde Tuz-Ekmek Hakkı", *Millî Kültür*, c. I, sayı: 7, Temmuz 1977, s. 60-64.

(45) Nesevî, s. 180-182.

(46) İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XII, s. 485; çev. c. XII, s. 448; Ebu'l-Fida, c. III, s. 143.

(47) Nesevî, s. 182, 192, 198-199; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XII, s. 486, 487-488; çev. c. XII, s. 449, 450-451; Cüveynî, *T. Cibân-Güşa*, c. II, s. 174-176; çev. c. II, s. 143-145; Abu'l-Farac, c. II, s. 527, 528; Kiragos, s. 147-148; Abdurrahim Şerif, *Ahlat Kitabeleri*, s. 49-51; Yınanç, "Celâleddin", s. 51; Turan, *S. Z. Türkiye*, s. 367, 369, 370; Turan, *Doğu Anadolu Devletleri*, s. 109-110; Taneri, *Celâli'd-dîn*, s. 67-68.

(48) Nesevî, s. 202; Turan, *Doğu Anadolu Devletleri*, s. 110, 126.

Harezmşah Celâleddin Mengüberti, Irak-ı Acem ve Azerbaycan'a geldiğinde halifeden ve çevredeki hükümdarlardan Moğollara karşı yardım sağlayamamıştı. Daha sonra Meraga'da ikamet ettiği sırada I. Alâeddin Keykubad ile iş birliği yapmaya karar verdi. Bu amaçla Keykubad'a elçi ve mektup gönderdi (Temmuz 1225).⁴⁹

I. Alâeddin Keykubad, Celâleddin'in elçisini törenle kabul etti. Keykubad, elçiden Celâleddin ve ülkeleri, Moğol istilâsı hakkında bilgi aldı; Celâleddin'i ve mücadelesini övdü. Bir süre misafir ettiği elçiye, para, köle ve cariyeler, binek hayvanları hediye ederek geri dönmesine izin verdi. İlişkileri geliştirmeyi, iş birliğine gitmeyi benimseyen I. Alâeddin Keykubad da Celâleddin'e cevabî mektup gönderdi. Kaynaklar, Celâleddin ile Keykubad arasında başka mektuplar ve elçiler de teati edildiğini yazmaktadırlar.⁵⁰

Bu mektuplaşmalar ve elçilerin gidiş gelişi, iki sultan arasındaki dostluğu bir hayli ilerletmişti. Ancak Celâleddin'in, doğudan gelen Moğol tehlikesine rağmen, ileri görüşlülükten yoksun bir şekilde Ahlat'ı kuşatması, Selçuklu ve Eyyubî sınırlarında bir tehdit oluşturması, bu dostluğu bozdu; ilişkiler gerginliğe dönüştü. I. Alâeddin Keykubad, Ahlat kuşatmasından vazgeçirmek, Türk İslâm komşularıyla iyi geçinmeye davet etmek ve Moğollar'a karşı tedbirli olmayı hatırlatmak amacıyla bir elçilik heyetini kıymetli hediyelerle, Celâleddin'e gönderdi. Ancak bundan da bir sonuç çıkmadı.⁵¹

Artık Celâleddin'i bir tehdit olarak gören I. Alâeddin Keykubad, Eyyubî meliklerine yöneldi. Ahlat'tan dönen Selçuklu elçileri de Keykubad'ı Celâleddin'e karşı askerî tedbir almaya teşvik ettiler. Alâeddin Keykubad önce on bin kişilik seçme bir kuvveti Erzincan tarafına gönderdi. Bir yandan da Eyyubî meliklerine elçiler göndererek Celâleddin'e karşı ittifak yapmaya çalıştı, askerî yardım istedi. Karşılıklı elçiler gidip geldikten sonra Eyyubî melikleri Keykubad'la birleşmeyi ve

Celâleddin'e karşı savaşmayı kabul ettiler. Alâeddin Keykubad, ordusunu hazırlayıp Sivas'a doğru ilerledi. Eyyubîler'in Melik Eşref idaresinde gönderdiği ordu, Sivas yakınlarında Keykubad'la buluştu.⁵²

Bu arada Celâleddin de Ahlat-Malazgirt civarından hareket ederek Anadolu içlerine doğru ilerledi. Bunu haber alan Keykubad ile Melik Eşref, ordularıyla Sivas'tan doğuya hareket ettiler. Erzincan Akşehir'ine vararak, ovada ordugâh kurdular.⁵³

I. Alâeddin Keykubad'ın amcaoğlu ve Erzurum Selçuklu Meliki Rükneddin Cihanşah da Celâleddin ile iş birliği yapıyordu. Hatta Cihanşah, Ahlat'a gidip Celâleddin'i ziyaret ve onu Keykubad'a karşı tahrik ve teşvik etmişti. Ahlat'tan dönen Cihanşah, asker ve malzeme hazırlamaya başladı. Sonra kuvvetleriyle yola çıkıp Harput'ta Celâleddin'le buluştu. Celâleddin, Arran ve Azerbaycan'daki iktalarında bulunan askerlerinin gelmesini beklemeden, yanındaki askerleri ve Cihanşah'la beraber Sivas'a doğru hareket etti. Sultan Keykubad ile Melik Eşref'in Akşehir ovasında ordugâh kurduklarını haber alan Celâleddin hiddetlendi. Cihanşah'ın teklifi üzerine hızlı bir yürüyüşle Yassı-Çimen sahrasına⁵⁴ gelip su ve otlakları kontrollerine alacak şekilde ordugâh kurdular.⁵⁵

(49) Nesevî, s. 110; İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Alâiye*, s. 367 vd., çev. c. I, s. 374 vd.; Abdurrahim Şerif, *Ahlat Kitabeleri*, s. 45-46; Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 85-87; Turan, S. Z. *Türkiye*, s. 363.

(50) İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Alâiye*, s. 370-380; çev. c. I, s. 376-384; Nesevî, s. 155-156, 168, 197; Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 83-85, 88-94, 97, 102-105; metin kısmı, s. 94-97; Turan, S. Z. *Türkiye*, s. 363-364, 367-368.

(51) Nesevî, s. 196-197, 198; İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Alâiye*, s. 376-382, 383; çev. c. I, s. 381-386, 387; Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 97-99, 100; Turan, S. Z. *Türkiye*, s. 368-369.

(52) Nesevî, s. 198; İbn Nazif, s. 55-61; İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Alâiye*, s. 384-390; çev. c. I, s. 387-393; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XIII, s. 489; çev. c. XII, s. 453; Turan, S. Z. *Türkiye*, s. 369-370.

(53) İbn Nazif, s. 61-62; İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Alâiye*, s. 391-392; çev. c. I, s. 393-394; Abu'l-Farac, c. II, s. 528.

(54) Kaynaklar muharebenin cereyan ettiği araziye "Yassı-Çimen sahrası" adıyla kaydetmişlerdir (İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Alâiye*, s. 392; çev. c. I, s. 394; İbn Nazif, s. 62; Zekeriyâ Kazvini, *Asarü'l-Bilâd*, Beyrut 1969, s. 494, 568; Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cibannüma*, c. I, Ankara 1987, s. 37).

(55) Nesevî, s. 205-206; İbn Nazif, s. 61-62; İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Alâiye*, s. 384, 392; çev. c. I, s. 387, 394; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XII, s. 489; çev. c. XII, s. 453; Cüveynî, *T. Cihan-Güşa*, c. II, s. 181; çev. c. II, s. 148-149; Turan, "Keykubad I", s. 653-654; Turan, S. Z. *Türkiye*, s. 369-371; Turan, *Doğu Anadolu Devletleri*, s. 26.

Celâleddin'in Yassı-Çimen'e gelip konakladığını öğrenen Sultan Keykubad'ın morali bozuldu. Önceden Erzincan'a gönderilmiş olan Selçuklu ihtiyat kuvveti, ana orduya katılmak için geriye hareket etti. Bunu öğrenen Celâleddin, onlara karşı bir kuvvet gönderdi. Selçuklu ihtiyat kuvveti bozguna uğradı; çok azı kurtulabildi. Bu suretle muharebelerin ilk safhası vukua geldi. Buna çok üzülen Keykubad'ın cesareti kırıldı. Geri çekilip boğaz ve geçitlerde müdafaaya geçmeyi düşündü.

Eyyubî melikleri Keykubad'ı teskin ve muharebeye o mevkide devam edilmesi hususunda ikna ettiler. Ertesi gün çıkarılan ileri karakol kuvvetlerinin çarpışmasında Celâleddin'in kuvvetleri bozguna uğradı. İkinci gün çıkarılan daha büyük öncü kuvvetlerinin çarpışmasında yine Celâleddin'in askerleri bozguna uğradı. Bu sonuçlar Celâleddin'in moralini bozarken, Keykubad ve ordusunun moral ve cesaretini artırdı. Nihayet üçüncü gün ana ordular muharebeye girişti. Muharebenin başlangıcında Celâleddin'in kuvvetleri Selçuklu ordusunun sol kolunu bozup geriye sürdü. Eyyubî meliklerinin müdahale ve gayretiyle durum düzeltildi. Akşama kadar devam eden çarpışmalar sonunda Celâleddin'in ordusu bozguna uğrayıp dağıldı. Durumu gören Celâleddin, bayrak ve sancaklarını alıp kaçmaya başladı. Canını kurtarıp dağılan Harezmlî askerlerin bir kısmı kaçarken uçurumlardan düşerek öldüler. Muharebe sırasında Cihan-şah ve kayınbiraderi ile birçok Harezmlî emir ve asker de esir alındı (8-10 Ağustos 1230). Celâleddin, çok az adamıyla Harput-Malazgirt üzerinden Tebriz'e gitti.⁵⁶

Celâleddin, Ahlat'ın zaptı ve Yassı-Çimen muharebesiyle uğraşırken (1229-1230), onun askerî ve siyasî varlığını, hatta vücudunu ortadan kaldırmak isteyen Moğollar, Irak-ı Acem'e kadar gelmişlerdi. Yassı-Çimen'de mağlup olan Celâleddin'in Azerbaycan'a döndüğünü duyan Moğollar hemen onu takibe giriştiler. Moğolların kışı Irak-ı Acem'de geçireceklerini sanan Celâleddin, onların ani-

den Azerbaycan'a gelişiyle şaşkına döndü. Askerlerinin bir kısmı hâlâ dağılık olarak iktalarında idiler.

Haremi mensupları ile yakınlarını Tebriz'de bırakan Celâleddin, askerlerini toplayabilmek ümidiyle Mugan'a gitti. Morali çok bozuktu ve memleketini kaybedeceğine, sevdiklerinin düşman eline geçeceğine üzülyor, gözyaşı döküyordu. Mugan'a varınca, henüz askerlerini toplayamadan Moğol hücumları başladı. Şirkebut kalesi civarında konakladığında, gece Moğolların baskınına uğradı; canını zor kurtarıp kaçtı. Mahan'a gidip kışı (1230-1231) orada geçirdi. Moğolların kendisini takip ettikleri bildirilerek Arran'a gitmesi tavsiye edildi. Celâleddin de Arran'a giderek askerlerini toplamaya çalıştı. Türkmenlerden de katılımlar sağlandı.

O sıralarda Beylekan kalesine gönderilen Moğol elçisinden, Celâleddin'i takibe gelen Moğol komutanı Cormagun Noyan'ın dört tümen (yaklaşık kırk bin) askeri olduğu öğrenildi. Bu haber Celâleddin'i korkuttu. Askerlerinin bir kısmını hâlâ toplayamamıştı. Askerî ve siyasî olarak, dostu ve müttefiki olmayan Celâleddin, Moğollar karşısında zayıf ve yalnız idi. Bu şartlar altında, Eyyubî meliklerine, halifeye ve Selçuklu sultanına adamlar ve mektuplar göndererek, iş birliği ve yardım istedi. Fakat onların hiçbirisi artık Celâleddin'e güvenmedikleri ve Moğol tehlikesini de tam olarak anlayamadıkları için, yardım etmediler.⁵⁷

Mugan ve Arran taraflarında da Moğol takibinden kurtulamayan Celâleddin, Ahlat'a doğru hareket etti. Amacı Bağdad'a gidip halifeden ve onun aracılığı ile bütün Türk-İslam hükümdarlarından yardım istemektir. Fakat

(56) Nesevî, s. 206-207; İbn Nazîf, s. 62-65; İbn Bibi, *el-Evansirü'l-Alâiye*, s. 392-394; çev. c. I, s. 394-397; İbnü'l-Esir, *el-Kanül*, c. XII, s. 489-490; çev. c. XII, s. 453-454; Cüveynî, *T. Cihan-Güşa*, c. II, s. 181-182; çev. c. II, s. 149; Abdu'l-Farac, c. II, s. 528; Turan, "Keykubad I", s. 654; Turan, *S. Z. Türkiye*, s. 370-372.

(57) Nesevî, s. 218-226, 229-231, 237-239; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XII, s. 491, 496; çev. c. XII, s. 455, 459; Cüveynî, *T. Cihan-Güşa*, c. II, s. 182-184; çev. c. II, s. 150-152; Abdu'l-Farac, c. II, s. 526; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *S. A. D.*, sayı: I, 1970, s. 1-3; Manvelichvili, *Hist de Geo.*, s. 225-226; Turan, *S. Z. Türkiye*, s. 373; Taneri, *Celâli'd-din*, s. 76-78.

Moğolların peşinde olduğunu öğrenince Cebelcur (Bingöl) tarafına yöneldi.⁵⁸

Moğollar'ın hâlâ peşinde olduğunu öğrenen Celâleddin, Amid (Diyarbakır)'e gitmeye karar verdi. Amid yakınlarında, Dicle Nehri üzerindeki Ambarçayı Köprüsü yanında konakladı. Moğollar'ın geri dönüp gittiklerine dair verilen asılsız haberle rahatlayıp orada geceledi. Fakat sabaha karşı âniden baskın yapan Moğollar Celâleddin'in ordugâhını kuşattılar. Akşamdan sarhoş olan Celâleddin, zorla uyandırılarak bir ata bindirilip kaçması sağlandı. Moğollar, Celâleddin'in askerlerinin çoğunu kılıçtan geçirdiler. Pek azı kaçıp kurtulabildi. Sultan Celâleddin, yanındaki çok az adamıyla Amid'e doğru kaçıp şehre girmek istedi. Onu ve Harezmliler'i istemeyen halk, sultanı ok ve taş yağmuru tuttu. Amid'e alınmayan Celâleddin, Melik Muzaffer'e sığınmak amacıyla Meyyafarikin (Silvan)'e yöneldi. Yolda gece konakladığı yerde yine kendisini takip eden Moğol müfrezesinin baskınına uğradı. Tek başına kaçıp dağlara gitti. Orada, süslü elbisesine ve atına tamah eden veya Ahlat'ta öldürülen kardeşinin intikamını almak isteyen bir dağlı eşkıya tarafından öldürüldü (Ağustos 1231).⁵⁹

Harezmsah Celâleddin'in ölümünden sonra Doğu Anadolu'da kalan Harezmliler, önce Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad tarafından Selçuklu Devleti'nin himaye ve hizmetine alınarak, iktalar verildi. Fakat Keykubad'ın halefi II. Gıyaseddin Keyhüsrev ve adamları tarafından kötü davranılan Harezmliler, aileleriyle birlikte Güneydoğu Anadolu ve Suriye'ye gittiler. Az da olsa Anadolu'nun orasında burasında kalan Harezmliler, sonraları -telaffuz değişimiyle- Horzumlular diye anılmışlar ve bu adla köyler de kurmuşlardır.⁶⁰

Kaynaklar

Abdürrahim Şerif, *Ahlat Kitabeleri*, İstanbul 1932.

Abu'l-Farac, Gregory, *Abu'l-Farac Taribi*, c. II, çev. Ö. R. Doğrul, Ankara 1987 (2. baskı).

Bala, M., "Gürcistan", *İ.A.*, c. IV. s. 837-845.

Barthold, W., "Hârizmsah", *İ.A.*, c. V/1, s. 263-265.

Brosset, M., *Histoire de la Georgie*, c. I, St. Petersburg 1849.

Buchner, V. F., "Malazgirt", *İ.A.*, c. VII, s. 239-241.

Bunyadov, Z. M., *Azerbaycan Atabeyleri Devleti*, Baku 1985.

The Cambridge History of Iran, c. V, *The Seljuq and Mongol Periods*, ed. J. A. Boyle, Cambridge 1968.

Cüveynî, Alaeddin Ata Melik, *Tarih-i Cibân-Güşa*, c. II, Leyden 1916, çev. M. Öztürk, c. II, Ankara 1988.

Ebu'l-Fida, *İmadeddin İsmail, el-Muhtasar fî Tarihü'l-Beşer*, nşr. S. M. Abdullatif, Kahire 1325.

Geyikoğlu, H., "Harezmsah Celâleddin Mengüberti'nin Şahsiyeti", *Türk Kültürü*, sayı: 396, Nisan 1996, s. 229-238.

Geyikoğlu, H., "Harezmlilerin Anadolu Selçuklu Devleti Himaye ve Hizmetine Alınmaları", *Türk Kültürü*, sayı: 373, Mayıs 1994, s. 275-285.

Geyikoğlu, H., "Anadolu'da Kalan Harezmliler (Horzumlular)", *Türk Kültürü*, sayı: 410, Haziran 1997, s. 371-380.

(Heyet), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. VII, VIII, IX, İstanbul 1987, 1988 (DGBİT şeklinde kısaltıldı).

İbn Bibi, Hüseyin b. Muhammed, *el-Evamirü'l-Alâiye*, tıpkıbasım nşr. A. S. Erzi, Ankara 1956, çev. M. Öztürk, c. I, Ankara 1996.

İbn Nazif el-Hamavî, "Der Bericht des Ibn Nazif al-Hamawî über die Schlaht von Jasyçimen", çev. H. L. Gottschalk, *W. Z. K. M.*, Band: 56, Wien 1960, s. 56-67.

İbnü'l-Esir, *İzzeddin Ali b. Muhammed, el-Kamil fî'l-Tarih*, c. XII, Beyrut 1966; çev. A. Ağırakça-A. Özyayın, c. XII, İstanbul 1987.

Kafesoğlu, İ., "Kök-Börü", *İ.A.*, c. VI, s. 885-892.

(58) İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. XII, s. 497-498; çev. c. II, s. 460-462; Taneri, *Celâli'd-din*, s. 79.

(59) Nesevî, s. 242-247; Cüveynî, *T. Cibân-Güşa*, c. II, s. 186-191; çev. c. II, s. 153-156; Ebu'l-Fida, c. III, s. 147, 150-151; Kiragos, s. 149; Yananç, "Celâleddin", s. 52; Taneri, *Celâli'd-din*, s. 81-82; Harezmsah Celâleddin'in şahsiyeti hak. Bkz. H. Geyikoğlu, "Harezmsah Celâleddin Mangüberti'nin Şahsiyeti", *Türk Kültürü*, sayı: 396, Nisan 1996, s. 229-238.

(60) H. Geyikoğlu, "Harezmliler'in Selçuklu Devleti Himaye ve Hizmetine Alınmaları", *Türk Kültürü*, sayı: 373, Mayıs 1994, s. 275-285; Geyikoğlu, "Anadolu'da Kalan Harezmliler (Horzumlular)", *Türk Kültürü*, sayı: 410, Haziran 1997, s. 371-380.

- Kafesoğlu, İ., *Harezşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1984 (2. baskı).
- Kayhan, H., *Irak Selçukluları*, Konya 2001.
- Kırzioğlu, M. F., *Kars Tarihi*, c. I, İstanbul 1953.
- Kırzioğlu, M. F., *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Ankara 1992.
- Kiragos (Genceli), "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", *Türkiyat Mecmuası*, c. II, 1926, s. 139-217.
- Köprülü, M. F., "Hârizşahlar", *İ.A.*, c. V/1, s. 265-296.
- Makrizî, Muhammed b. Ali, *Kitabü's-Sülûk*, nşr. M. Ziyade, c. I/1, Kahire 1956.
- Manvelichvili, A., *Histoire de Georgie*, Paris 1951.
- Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihannüma*, c. I, Ankara 1987.
- Minorsky, V., "Meraga", *İ.A.*, c. VII, s. 731-738.
- Minorsky, V., "Merend", *İ.A.*, c. VII, s. 759-760.
- Minorsky, V., "Özbek", *İ.A.*, c. IX, s. 488-490.
- Minorsky, V., "Tiflis", *İ.A.*, c. XII/1, s. 264-279.
- Muhammed Nesevî, *Siret-i Sultan Celâleddin Mengübirtî*, nşr. O. Houdas, Paris 1891.
- Öğün, G., *Begteginliler (Erbil'de Bir Türk Beyliği)*, 1132-1233, Erzurum 1987 (basılmamış doktora tezi).
- Özaydın, A., "Hârizm", *D. İ. A.*, c. XVI, s. 217-220.
- Sümer, F., *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1990.
- Sümer, F., "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı: I, 1970, s. 1-146.
- Sümer, F., "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belle-ten*, c. L, sayı: 197, Ağustos 1986, s. 447-494.
- Şeşen, R., "Eyyubiler Devleti", *DGBİT*, c. VI, İstanbul 1987, s. 301-432.
- Taneri, A., *Celâli'd-dîn Hârizşah ve Zamanı*, Ankara 1977.
- Taneri, A., "Hârizşahlar", *DİA*, c. XVI, s. 228-231.
- Turan, O., *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988 (2. baskı).
- Turan, O., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.
- Turan, O., *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973.
- Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1997 (6. baskı).
- Turan, O., "Keykubad I", *İ.A.*, c. VI, s. 646-661.
- Yınanç, M. H., "Celâleddin Hârizşah", *İ.A.*, c. III, s. 49-53.
- Zekeriya Kazvinî, *Asarü'l-Bilâd*, Beyrut 1969.